

Andreas  
Reckwitz

V  
ER  
LIES

Vertaling  
Huub Stegeman

Een  
kernprobleem van  
Boom de moderniteit

# **Inhoud**

## **INLEIDING**

Verlies als fundamenteel probleem van de moderniteit **9**

## **DEEL I**

Wat is verlies en welk effect heeft het? **31**

1. Verlies als sociaal fenomeen **37**
2. Tijdsstructuren, emoties, arena's **79**

## **DEEL II**

De verliesparadox van de moderniteit **109**

3. De vooruitgangsimperatief en zijn gevolgen **115**
4. Tussen verliesbeperking en verliesvermeerdering **153**
5. Hoe de moderniteit verliezen onzichtbaar maakt **187**
6. Hoe de moderniteit verlies verwerkt **217**

## **DEEL III**

Verliesescalatie in de laatmoderniteit **267**

7. Vooruitgangsverlies **279**
8. Verliesgolven **311**
9. *Doing loss* **353**

## **VOORUITBLIK**

De moderniteit repareren? **389**

Dankwoord **405**

Noten **407**

Bibliografie **471**

Register **503**

‘De idealistische fabel van de list van de rede, die de gruwel van het verleden met een goede afloop draaglijk maakt, verraadt de waarheid dat aan de successen van de samenleving bloed en ellende kleeft. De rest is ideologie.’

*Max Horkheimer*

‘Freedom is just another word for nothing left to lose.’

*Janis Joplin*

‘De mens lijdt omdat hij dingen wil bezitten en behouden die van nature vergankelijk zijn.’

*Siddhartha Gautama*

‘De weg van de werkelijkheid is bezaaid met verloren objecten.’

*Paul Ricœur*

‘Ever tried. Ever failed. No matter. Try again. Fail again. Fail better.’

*Samuel Beckett*

## INLEIDING

# Verlies als fundamenteel probleem van de moderniteit

Tuvalu verdwijnt onder het zeeoppervlak. Deze eilandstaat midden in de Stille Oceaan moet ieder jaar weer een deel van zijn landoppervlak inleveren. Zijn geleidelijke verdwijnen en de gevolgen die dit heeft voor de mensen die er tot nu toe leefden, is slechts één voorbeeld van de maar al te tastbare schade die de wereldwijde klimaatverandering teweegbrengt. In 2005 trok de orkaan Katrina een spoor van verwoesting door de Amerikaanse staat Louisiana, Californië wordt jaarlijks getroffen door verwoestende bosbranden, en India en Pakistan worden geregeld geplaagd door dodelijke hittegolven. Ook in Europa zijn de gevolgen van de klimaatverandering allang te merken: in Spanje en Italië gaat steeds meer landbouwgrond verloren, in 2017 werd Ierland getroffen door de orkaan Ophelia, en in Duitsland volgt de ene catastrofale overstroming op de andere en veroorzaakt aanzienlijke schade. En op de achtergrond van deze spectaculaire catastrofes sterven er enorme aantallen dier- en plantensoorten uit.

\*

In 2022 gaf 84 procent van alle Duitsers aan pessimistisch te zijn over de toekomst. Dit is de uitkomst van een onderzoek, gedaan door de Universiteit van Bonn, waaruit bovendien naar voren kwam dat het percentage mensen dat verwacht dat toekomstige generaties het in materieel opzicht slechter zullen hebben, in de afgelopen jaren steeds is toegenomen. Al moeten we dit soort opiniepeilingen met een korreltje zout nemen, toch is het opmerkelijk hoeveel sterker de negatieve maatschappelijke toekomstverwachtingen sinds het tweede decennium van de eenentwintigste eeuw zijn geworden in westerse landen. Volgens een onderzoek van het Pew Research

Center in de Verenigde Staten was in 2023 57 procent van de bevolking pessimistisch over de toekomst van de samenleving. Ook het vertrouwen dat de liberale democratieën de problemen het hoofd zullen kunnen bieden is over het geheel afgenomen: volgens een onderzoek verricht door het Centre for the Future of Democracy van de Universiteit van Cambridge is bij een meerderheid van de bevolking in westerse samenlevingen een verlies aan vertrouwen in de politiek waarneembaar.<sup>1</sup>

\*

Terwijl wereldwijd een heel klein groepje rijken en superrijken in economisch opzicht sterk profiteert en in het Globale Zuiden dat deel van de bevolking dat voorheen in armoede moest leven nu een klein beetje meer inkomen heeft, geldt voor het grootste deel van de bevolking van Europa en Noord-Amerika dat haar welvaart stagneert. Relatief is de traditionele middenklasse in het Westen er dus op achteruitgegaan: dat is hoe Branko Milanović de complexe ontwikkeling van de sociale ongelijkheid die wereldwijd sinds de jaren negentig kan worden waargenomen, samenvat.<sup>2</sup> In verband hiermee wordt vaak het begrip ‘moderniseringsverliezers’ gebruikt. De nieuwe sociale ongelijkheid die met het einde van de klassieke industriële samenleving is opgekomen, laat daarbij ook haar sporen na in het sociale en het demografische domein, en zelfs in dat van de volksgezondheid: in Oost-Duitsland, Noord-Frankrijk en het Mid-westen van de VS zijn de gevolgen van de de-industrialisatie voor het sociale leven op veel plaatsen aan te wijzen. De combinatie van een laag geboortecijfer en toenemende emigratie leidt op sommige plaatsen in Europa tot een geleidelijke, ja zelfs dramatische leegloop van de landelijke gebieden. Als gevolg van de nieuwe sociale ongelijkheid is in het Verenigd Koninkrijk en de Verenigde Staten voor bepaalde delen van de bevolking de levensverwachting afgenomen.<sup>3</sup>

\*

De Benin-bronswerken, kunstwerken uit de zestiende tot de negentiende eeuw (de tijd van het West-Afrikaanse koninkrijk Benin), wer-

den decennialang in verschillende Europese en Noord-Amerikaanse musea tentoongesteld zonder bijzondere aandacht te trekken. Aan het begin van de eenentwintigste eeuw vond er echter een opvallende verandering plaats: dat deze duizenden beelden feitelijk roofofstelen zijn, destijds door de kolonisatoren uit het land meegenomen, is nu het onderwerp van heftige cultuurpolitieke discussies geworden. Nigeria eist teruggave van de bronzen beelden en enkele overheids- en culturele instellingen in Groot-Brittannië, Frankrijk en Duitsland hebben hieraan inmiddels gehoor gegeven. Hoewel het in dit geval gaat om een zeer specifieke cultuurpolitieke kwestie, lijkt deze toch representatief te zijn voor een bredere maatschappelijke tendens om schade, trauma's en slachtoffers van het verleden tot een politiek thema van het heden te maken. En zo is het herdenken van historische geweldsmisdrijven een belangrijk onderdeel van nationale herinneringsculturen geworden, leiden de onthullingen over het seksueel misbruik van kinderen en jongeren door priesters van de katholieke kerk wereldwijd tot heftige discussies, en verlangt de inheemse bevolking van landen als Canada en Australië een erkenning van het leed dat haar in eerdere generaties is aangedaan. Over het geheel genomen is de cultuur van de laatmoderniteit – om met Dipesh Chakrabarty te spreken – tot een cultuur van de openlijke debatten over 'historische wonden' geworden.<sup>4</sup>

\*

*Mijn verdriet zal je vinden, De kracht van de kwetsbaarheid, Als je partner je verlaat* – in boekwinkels en op de hedendaagse markt voor non-fictieboeken in het algemeen zien we opvallend veel boeken die psychologisch advies willen geven.<sup>5</sup> Met name boeken over de omgang met verdriet, scheiding, kwetsbaarheid en de pijn van het verlies lijken in het middelpunt van de belangstelling te staan. Hoe ga ik om met het mislukken van een relatie of met gefrustreerde carrièrepunten? Is er iets wat ons kan troosten na het horen van de diagnose kanker of na de dood van een naaste? Hoe ga ik om met ouder worden? Dat zijn ook belangrijke onderwerpen in de psychotherapie. Over het algemeen kunnen we vaststellen dat het individu in de laatmoderne cultuur kennelijk een bijzondere ge-

voeligheid heeft ontwikkeld voor negatieve gebeurtenissen in zijn biografie, waarvoor het naar een passende verwerking verlangt. Dat geldt ook voor de omgang met de dood. Terwijl het gedurende de moderniteit nog een taboe was hierover te spreken, zien we aan het begin van de eenentwintigste eeuw offensievere vormen van omgaan met de dood. Het duidelijkst is dat te zien aan de hospicecultuur, aan de geïndividualiseerde cultuur van de uitvaart, en aan vormen van gezamenlijke rouw in de digitale ruimte.

\*

‘Make America Great *Again*’ – Donald Trumps verkiezingsleus vat de krachtigste nieuwe ontwikkeling in de hedendaagse politiek goed samen: die van het rechts-populisme. In het populisme draait alles om verlies. Het vindt zijn aanhang met name onder mensen die aan status of macht hebben verloren of deze vrezen te verliezen, en die een algehele maatschappelijke achteruitgang menen waar te nemen. De populistische belofte behelst het herstel van naar men denkt ideale of toch in elk geval betere omstandigheden die vroeger zouden hebben bestaan, maar die inmiddels verloren zijn gegaan. De steeds weer nieuwe vormen van de angst om te verliezen komen het rechts-populisme goed van pas en worden er zelfs systematisch door aangewakkerd. Het populisme spint garen bij verlies. Het is tegelijk hooguit het prominentste voorbeeld van een breder politiek-cultureel scala van op verlies georiënteerde bewegingen van de laatste jaren, waartoe bijvoorbeeld ook de gele hesjes van het Franse platteland en de zogenoemde ‘incels’ behoren.<sup>6</sup> De relevantie van verlies voor de politiek speelt als reactie daarop echter ook in het links-liberale kamp: hoe sterker de rechts-populisten worden, hoe meer de links-liberalen de achteruitgang van de democratie vrezen. De politieke confrontaties in onze huidige maatschappij draaien bijgevolg vaak minder om het aandeel dat afzonderlijke groepen hebben aan de maatschappelijke vooruitgang, dan om de vraag *wie* er verliest en *wiens* angst om te verliezen sterker de politieke agenda bepaalt.

\*

Vinyl heeft een verrassende heropleving doorgemaakt. Nadat het eerst hopeloos achterhaald was geraakt door de cd en vervolgens door streamingdiensten, scoort het nu punten vanwege de authenticiteit van de luisterervaring. ‘Net als vroeger’ – een vroeger dat men eventueel zelf nooit heeft meegemaakt – kunnen we de fraai verzorgde platenhoes weer ter hand nemen en luisteren naar het zachte gekraak terwijl de naald door de groeven van de plaat glijdt. Ondertussen zijn bij stedentrips de zogenoemde *lost places* ineens hip geworden: in verval geraakte, vaak aan de rand van de stad gelegen gebouwen, bijvoorbeeld uit de bloei van de industriële moderniteit, waarin een speciaal soort esthetiek van de ruïne te beleven valt. Maar ook zorgvuldig gerestaureerde bouwwerken zoals het Tacheles in Berlijn of de Bourse de Commerce in Parijs roepen een fascinatie met het recente verleden op. Het zijn stuk voor stuk voorbeelden van een laatmoderne nostalgie-economie en een nostalgische esthetiek die in zaken en plaatsen een bepaald, vaak geïdealiseerd fragment van het verleden present proberen te houden. Nu de toekomst weinig veelbelovend lijkt, is het bewaren van de cultuur van het verleden om te voorkomen dat die verloren gaat – als *heritage*, retro of dus nostalgie – duidelijk tot een kenmerkende strategie van de hedendaagse cultuur geworden.

\*

De covidpandemie die de wereld van 2020 tot 2022 in haar greep hield en miljoenen slachtoffers maakte, heeft talloze sporen achtergelaten. Een daarvan is dat het model van de veerkracht als programma voor maatschappelijke en politieke sturing zich op de langere termijn heeft doorgezet. Inmiddels luidt de opvatting dat de samenleving, om ons tegen toekomstige pandemieën te wapenen, nieuwe, veerkrachtige structuren moet ontwikkelen door passende institutionele voorzorgsmaatregelen te treffen. Het thema van de veerkracht speelt echter op veel meer terreinen dan alleen dat van de volksgezondheid. Het is nu ook het streven van een programma om de weerbaarheid van het individu te versterken, en vormt tegelijk het toonaangevende idee voor een samenleving die zich bijvoorbeeld door de diversificatie van toeleveringsketens tegen lokale storingen en globale crises

wil beschermen of met een gericht onderhoud van haar politieke instituties en het openbare leven een achteruitgang van de democratie wil voorkomen. Terwijl klassiek-moderne sturingsmodellen zoals dat van de planning optimistisch een bepaald doel voor de toekomst voor ogen stellen, is de veerkracht als sturingsmodel van de eenentwintigste eeuw gebaseerd op scepsis: hierin gaat het niet langer om een perfectionering van de levensomstandigheden, maar om het voorkomen van het allerergste.

\*\*\*

De voornoemde acht gebeurtenissen, of beter gezegd bevindingen over onze hedendaagse samenleving zijn natuurlijk niet willekeurig gekozen. Ondanks alle verschillen hebben ze namelijk ook iets gemeen: ze gaan stuk voor stuk over verlies. Zoals Judith Schalansky het uitdrukt, gaat het hierbij om een ‘inventaris van enkele verliezen’.<sup>7</sup> Of het nu gaat over de gevolgen van klimaatverandering of het sterker worden van negatieve toekomstverwachtingen, om de verliezers van de postindustriële modernisering of de omgang met historische pijn, de omgang met individuele kwetsbaarheid, het populisme, de nostalgie of de veerkracht: verliezen zijn in het centrum van de laatmoderniteit beland. We zullen ons in de loop van dit boek nog met elk van deze gebieden uitgebreid bezighouden. Op al die gebieden hebben we tegenwoordig te maken met verlieservaringen, wordt geanticipeerd op toekomstige verliezen of herinnert men zich eerdere verliezen, worden politieke en maatschappelijke vormen ontwikkeld die op verlieservaringen een antwoord geven en deze transformeren of proberen ons ertegen te wapenen. Wat is hier aan de hand? Waarom speelt verlies in zijn uiteenlopende vormen tegenwoordig zo’n grote rol?

Dat is de vraag van waaruit dit boek vertrekt. Het is een vraag die zich aandient in het specifieke historische moment waarop wij ons nu, in het derde decennium van de eenentwintigste eeuw, bevinden. Die vraag laat zich echter alleen beantwoorden als we eerst wat afstand nemen van de concrete fenomenen van onze tijd en dan de moderne samenleving zoals die zich sinds de achttiende eeuw heeft ontwikkeld in Europa en Noord-Amerika, als geheel in het vizier